

Гробна обележја у цркви манастира Милешеве

ОЛИВЕРА КАНДИЋ

(Саопштења XXII-XXIII, Београд 1991, Стр. 103-111)

Досадашња проучавања, расправе и научна саопштења везана за манастир Милешеву односила су се углавном на проблеме из његове историје и сликарства преосталог на зидовима цркве Вазнесења.¹ Више пута рушен и обнављан, храм није пружао довољно података из којих би се могао сагледати његов првобитни камени украс на прозорима и порталима², а још мање садржај који је обогаћивао његову унутрашњост. Истраживања која се последњих година врше на цркви и у њеној непосредној околини полако употпуњују ове празнине и дају почетна сазнања о изворној архитектонској обради и појединостима које су доприносиле изгледу овог храма.³

Познато је да је у милешевској цркви сахрањен њен оснивач, краљ Владислав⁴, а многе појединости су указивале да му се гроб налази у западном травеју с јужне стране, испод ктиторске композиције, као што је било уобичајено у маузолејима Немањића.⁵ Ту је затечена дрвена надгробна конструкција и три дела поклопца од црвенкастог глачаног камена са тамнијим и светлијим жилама, за које се претпоставља да су остатак саркофага краља Владислава.⁶ На околним зидовима живопис је у доњој зони уништен, а других трагова није било. На месту где је очекивана гробница, као и на целом простору јужног дела западног травеја, подне плоче су биле из новијег времена, правилно клесане од сивог пешчара, за разлику од првобитних од ружичастог глачаног кречњака, какве су у средишњем простору цркве. То је наводило на закључак да је овај део био прекопан.

Истраживање гробнице краља Владислава предузето је у склопу радова на конструктивном обезбеђењу темеља цркве.⁷ Том приликом дошло се до многих драгоцених података о гробници и о каменим украсима са цркве и из њене унутрашњости (сл. 1).⁸

Краљева гробница се налазила испред саркофага, а не испод њега. Лепо је зидана од сиге у три реда. На врху подужних страна постоје по два усека за греде које су носиле поклопну плочу над раком. Исти положај имала је и гробница краља Уроша у Сопоћанима, као и она у којој је вероватно био сахрањен први сопоћански игуман.⁹ Разлог за такво место гроба могао би се наћи у намери ктитора да се пре његове смрти већ постави саркофаг као гробно обележје.¹⁰ Касније, приликом сахране, спојени камени делови тешког саркофага не би се могли демонтирати а да се не оштете (јер су увек спајани помоћу гвоздених клинова заливених оловом). Да би се то избегло, гробна рака је постављана испред саркофага. Не треба пренебрегнути ни евентуалне намере ктитора да своју понизност и покајање искаже у омогућавању да му се гази преко гроба.

У гробници је, осим грађевинског отпада и другог материјала, нађено мноштво делова камене пластике, од којих је највећи број припадао саркофазима. Међу осталима, нађена су три мермерна комада неког црквеног намештаја, једна угаона стопа портала и делови подних плоча. У овом раду биће речи само о саркофазима. Разврставањем фрагмената те врсте установљено је да је реч о деловима три саркофага: два су била од црвенкасто-сивог, а трећи од сиво-белог камена.

Облици и димензије профила на каменим уломцима једног од црвених саркофага одговарају онима на поклопцу чија су три дела одраније била позната (сл. 2). Пронађени елементи припадају доњем делу каменог сандука. Највећи од њих је свакако стајао на југо-источном углу, јер има уклесане профиле на подужној и једној бочној страни. Уз дужу страну могла су се уклопити још три одломка, тако да укупна сачувана дужина на лицу саркофага износи 1, 5 т. Профили се састоје од праве траке на коју се наставља трохилус и торус, затим два степенаста усека и део равне плоче. На бочној страни права трака је веће висине, а профил има само један степенаст усек. На горњој површини сачуване су рупе за клинове којима је ова греда била повезана са горњим делом сандука, а на углу је лежиште гвоздене спојке за везу са бочним каменом исте висине. Један од непотпуно сачуваних каменова вероватно је од западне, бочне стране саркофага. Исте је висине и профила као чеона греда, само је светлије боје. На једном крају који је сачуван, има уклесано лежиште, за водоравну гвоздену спојку.

На основу свих података може се извршити покушај реконструкције надгробног обележја краља Владислава. Оно се састојало од право угаоног сандука и поклопца у облику зарубљене пирамиде. Изгледа да није постојало по" себно постоље, јер на належућој страни доње греде нема рупа за клинове. Сандук је био профилисан по ободу, у подножју и на угловима, тако да су три његове стране — предња и две бочне — заједно са усправним деловима поклопца изгледале као плоче уоквирене у нешто истуренији рам.

Облик саркофага не одступа од владарских гробних обележја Немањића, којима је узор био Немањин саркофаг у Студеници.¹¹ По профилацији најближи су му саркофази краља Уроша и краљице-мајке Ане у Сопоћанима.¹² Начин конструкције, међутим, разликује се од свих до сада познатих. Уобичајено је да сандук образују две монолитне бочне плоче клесане заједно са профилом доње бордуре и усправним профилима са предње и бочних страна, док је са чела била плоча са доњим профилом или профилисана греда и једноставна плоча изнад ње.

Саркофаг краља Владислава имао је сандук склопљен од два реда каменова. Сви каменови у једном реду имали су исту висину. Делови доњег реда су нам познати, а за горње се може претпоставити да су се са претходним наизменично преклапале чинећи грађевинску везу. Тако би бочне стране другог реда биле клесане из једног камена, са профилима на угловима, а чеони део би затварала само равна плоча.

Висину и дужину краљевог гробног обележја у овом тренутку није могуће тачно утврдити. Поуздана је само ширина, на основу сачуваног дела поклопца, и она износи 0, 80 т. Висина је могла бити од 1, 0 до 1, 20 т. Д. Поповић је у својој реконструкцији претпоставила да је висина била око 1, 20 т.¹³ Могло би се помишљати да је ипак био нижи, узимајући у обзир да су српски владарски саркофази из XIII века били високи између 0, 90 и 1, 13 т. Осим тога, у сонди са спољне стране капеле милешевске цркве нађен је део плоче која по дебљини, боји камена и обради одговара положају другог реда предње стране сандука једног од црвенкастих саркофага. Уколико је припадала овом, његова укупна висина била је 1, 0 метар.

Дужина саркофага такође се може само оквирно одредити. Д. Поповић је прихватила навод проте С. Димитријевића, који је тридесетих година обишао Милешеву, да је поклопац саркофага дугачак 1, 85 т. Он, међугим, у истом тексту напомиње да је поклопац био разбијен и да су сачувана три његова дела (као и данас).¹⁴ Прота је вероватно сабрао дужине делова, иако они не чине укупну дужину, јер им се ломови не поклапају. Саркофаг није могао заузимати цео простор између пиластра и западног зида травеја, у дужини од 2, 40 т. Томе се противи чињеница да су бочне стране поклопца профилисане, за разлику од задње која није чак ни глачана, јер је била прислоњена уза зид. Између бочних страна саркофага и зидова могло је бити по 10—15 ст слободног простора, што би допуштало лако постављање поклопца на сандук, чија би дужина у том случају износила око 2, 15 метара.

Другом саркофагу припадају три камена с истим профилем као код претходног, само мање висине за 2 ст (сл. 3). Камен је такође исте врсте, само нешто тамније црвене боје. Два одломка су вероватно са чеоне, а један, нешто дубљег профила, са бочне стране доњег реда сандука. Један од ових одломака има са доње стране, на којој лежи, рупу од гвозденог клина за везивање са подом или можда са посебним постољем. На предњим странама одломака преостали су трагови боје — црвене на бордури и беле на делу плоче. Танак, али прилично груб премаз био је нанет на глачану површину камена.

Пронађени делови показују да је овај саркофаг био конструисан на исти начин као и претходни, са сандуком од два реда каменова и поклопцем. Профилисани оквир на првом реду клесан је заједно са делом плоче. Био је бојен, можда приликом неке поправке.

Нису познати ни место где је саркофаг стајао, а ни личност чије је гробно обележје био, или је требало да буде. Извесно је само да је настао у исто време када и Владислављев, јер је са њим готово истоветан по профилицији, клесарској обради, начину конструкције, врсти камена и боји.

Могући положај саркофага, а без сумње и одговарајуће гробнице, јесте на северној страни западног травеја, преко пута гробнице краља Владислава, или у унутрашњој припрати. У оба простора сада је под од новијих сивих плоча пешчара, какав је био на месту краљеве гробнице. Могао је бити намењен супрузи ктитора Белослави, или најстаријем сину Стефану, а можда и некој трећој личности блиској Владиславу. Вероватније место му је северна страна западног травеја, јер га је ту 1580. године затекао млетачки амбасадор Контарини. Из његовог текста произлази да се преко пута саркофага краља Владислава налазио исти такав, у коме је некада лежало, тело светог Симеона. Овом податку није до сада поклањана пажња, јер је познато да је Симеон Немања сахрањен у Студеници, а о постојању саркофага није било никаквих материјалних података. Приписивање овог гробног обележја Немањи уследило је по свој прилици зато што је он наследник у непосредној близини, на другој страни зида, а права личност за кога је белег клесан је заборављена или није ту ни била сахрањена. Може се очекивати да ће се у том простору наћи и гробница која ће одредити тачно место саркофага. Вероватно се у њој, као и у краљевој гробници, налазе делови оба саркофага који сада недостају, јер су свакако обе у исто време разваљене ради пљачке, а фрагменти надгробних обележја помешани.

Овом приликом није извршен покушај реконструкције саркофага о коме је реч (означен као бр. 2) јер су могућа два решења која би утицала на његов изглед: са постољем или без њега. Ако је имао посебно постоље, за шта постоје већ наведене индикације, онда је то био саркофаг ктитора — репрезентативан, обликован са свим елементима које има и Немањин у Студеници¹⁶ — па би му и место било уз гробницу краља Владислава. У том случају саркофаг бр. 1 припадао је краљевом сроднику.

Два камена нађена у истраживаној гробници могла су се издвојити као делови трећег милешевског надгробног белега. Један од њих је део доње, чеоне греде сандука, са профилима на лицу. Други је морао стајати усправно на углу, с обзиром да су му профили на две суседне стране. Овај саркофаг се разликује од два претходно описана и по боји, и по профили и по систему конструисања. Клесан је од сиво-белог кречњака, са углачаним видљивим површинама. Профил по ивицама састојао се од равне траке, трохилуса, торуса и једног степенастог засека. То су исти елементи који су украшавали два црвена саркофага, само су већих димензија и дубљих профила. Према сачуваним деловима, конструкција саркофага није била уобичајена. На угловима би били постављени стубићи профилисани на две суседне стране. Они би се ослањали на исто украшену греду, на чијим је крајевима изведен

прелаз из водоравне у усправну бордуру, као што је морало бити и на поклопцу, док би шупљине биле затворене плочама. Овако замишљен гробни белег, због јаких профила бордуре по ивицама, свакако је изгледао монументално. Изабрани систем конструкције био је погодан ако се у каменолому нису могли наћи каменови већих димензија, а поготово ако је било предвиђено да предње плоче буду посебно украшене.

Разумљиво је да се са тако мало података може само претпоставити чији је то био део споменика и где му је било место. Има разлога због којих би се смело помишљати да су пронађени камени делови припадали гробном обележју светог Саве.

Краљ Владислав је пренео тело светог Саве из Трнова у Милешеву „и тако [...] у часном гробу, који му беше спремио тај богољубни краљ Владислав, у тај га гроб положише часно", каже Доментијан¹⁷, савременик, а вероватно и очевидац овога догађаја.¹⁸ То исто наводи и други Савин животописац Теодосије¹⁹, а поменуто је и у *Служби преносу моштију Светог Саве*.²⁰ Спремљени гроб свакако подразумева и надгробно обележје.²¹

Од објављивања студије С. Радојчића о Милешеви научници су сагласни са претпоставком да се гроб светог Саве налазио у спољној припрати, чије је приземље обликовано и осликано за такву намену.²² Истраживања која се последњих година врше на архитектури цркве Вазнесења показала су да је спољна припрата тек преправком саображена функцији гробнице. Првобитно су у њеном приземљу постојала два прозора на западном зиду, која су зазидана пре него што је у целом простору постављен живопис. Било да је нов градитељски и ликовни програм за спољну припрату као гробницу био осмишљен још за живота светог Саве и уз његово учешће, било да се цео подухват могао приписати Владислављевој „припреми гроба" за најпоштованију личност Србије тога времена, у његовом склопу је морао бити предвиђен и саркофаг. Пространој просторији спољне припрате одговарао би и велики украшен гробни белег.

Пронађени камени комади уклапали би се у замисао о монументалном саркофагу, и по пропорцијама и по истакнутим профилима бордуре која је красила његове ивице. Упоређујући га са саркофагом краља Владислава, може се закључити да му је сличан само у избору профила, док клесарска обрада и конструкција показују да је то дело другог мајстора, изведено можда и више година касније.

Познато је да тело светог Саве није дуго остало у гробу. Убрзо је извађено и у њивоту изложено у цркви.²³ Већина истраживача претпоставља да "је место њивота било у унутрашњој припрати са северне стране, испод насликане фигуре светог Саве."²⁴ У прилог овом мишљењу иде и нови под у унутрашњој припрати, исти као и у бочним деловима западног травеја. То наводи на помисао да је онај оригинални страдао у исто време кад су гробнице насилно отворане. Саркофази у западном травеју одређивали су положај гробница. Како на месту испод њивота светог Саве није било гробнице, могуће је да су пљачкаши прекопали цео простор унутрашње припрате.

Без обзира на место у цркви, њивот је морао стајати на неком постољу. Да ли је за то искоришћен саркофаг, за ову сврху премештен из спољне припрате, или је направљена нова, посебна конструкција, не може се утврдити на основу података којима се у овом тренутку располаже. Може се претпоставити да су пронађени камени делови припадали конструкцији везаној за излагање моштију светог Саве, која се у време последњег разарања цркве налазила у њеном главном простору. Разлог за то је што су нађени у гробници краља Владислава, заједно са деловима двају саркофага који су свакако стајали у непосредној близини ове раке, а набацани су у њу приликом рашишћавања са пода свег материјала који је остао иза оних што су отварали гробнице.

Свођењем свих података познатих у овом тренутку истражености цркве Вазнесења у Милешеви може се закључити да су у њој од четврте деценије XIII века стајала три саркофага (сл. 5). Два врло слична, црвене боје, налазила су се у западном травеју цркве од времена њене изградње (1220—1228. године) до разарања (у XVIII веку). Онај на јужној страни обележавао је гроб краља Владислава. Трећи, сиво-бели, исклесан за надгробни белег светог Саве, могао је бити постављен у спољну припрату нешто касније од прва два, али је ту остао кратко време.²⁵ Око 1240. године њивот са Савиним моштима изложен је на одговарајућем постољу уза северни зид унутрашње припрате. Млечанин Контарини је 1580. године тачно описао тадашњи положај сва три гробна обележја: „са друге стране саркофага Светог Саве [...] један други према истоку, у коме је кажу било тело Светог Симеона [...] а у саркофагу истог облика налазило се тело краља Владислава".

Данас се та места у цркви препознају по подним плочама из новијег времена. Једно од њих, с гробом ктитора, истражено је недавно. Пре доношења сигурнијих закључака, неопходно је истражити и остале површине: на северној страни западног травеја, у унутрашњој и спољној припрати. До тада, претпоставке о облицима сва три саркофага и о њиховом тачном положају могу се узимати само условно.

У сваком случају, милешевски саркофази показују да је црква Вазнесења била породични маузолеј краља Владислава, као што је пре ње Студеница била Немањин, а касније Сопотани Урошев.

Фусноте:

- ¹ Основне студије о Милешеви су монографија С. Радојчића *Милешева*, Београд 1963, и зборник радова *Милешева у историји српског народа*, Београд 1987.
- ² Једино посебно разматрање ове теме, са свим подацима који су до тада били познати, у: М. Чанак-Медић, *Стилске сродности између апулијских споменика и Милешеве на примеру њихових прозора и портала*, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 111—119.
- ³ Истраживачко-конзерваторске радове на архитектури манастирског насеља у Милешеви води арх. С. Поповић, а на цркви арх. О. Кандић. Краћи извештаји о томе објављени су у Гласнику Друштва конзерватора Србије бр. 8 (1984), 9 (1985), 10 (1986).
- ⁴ Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1935, 8—9.
- ⁵ S. Curcic, *Medieval Royal Tombs in the Balkans: An Aspect of the „East or West” Question*, The Greek Orthodox Theological Review Offprint, vol. 29—2 (1984) 184; Д. Поповић, *Гроб светог Симеона у Студеници*, Осам векова Студенице Београд 1986, 166.
- ⁶ Р. Николић, *О гробу светог Саве у Милешеви*, Саопштења XIV (1982), нап. 11; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у доба Немањића*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 1988. године, 83. На таб. 9 предложена је идеална реконструкција саркофага.
- ⁷ Истраживања је извршио тим стручњака: арх. О. Кандић и С. Поповић, археолози Е. Зечевић и М. Бакић и антрополози Др С. Живановић и др М. Лекић.
- ⁸ Установљено је да је краљева гробница била насилно отворана и опљачкана. О археолошким истраживањима и њиховом исходу в. чланак Е. Зечевић у овом броју Саопштења.
- ⁹ Истраживање гробница краља Уроша и првог сопоћанског игумана извршиле су археолози А. Јуричић и арх. О. Кандић 1982. и 1985. године. О положају ових гробница в.: Д. Поповић, *нав. дело*, 111, 122.
- ¹⁰ До истог закључка је дошла и Д. Поповић, расправљајући о гробу краља Уроша у Сопоћанима. В.: Д. Поповић, *нав. дело*, 112.
- ¹¹ Д. Филиповић, *Саркафаг архиепископа Никодима у цркви Светог Димитрија у Патријаршији*, Зборник за ликовне уметности 19 (Нови Сад 1983) 80; Д. Поповић, *Гроб светог Симеона у Студеници* Осам векова Студенице, Зборник радова, Београд 1986, 166; Иста, *Српски владарски гроб*, 79. ¹² О Марковић, *Прилог проучавању архитектуре манастира Сопоћана*, Саопштења 8 (Београд 1969) 97.
- ¹³ Д. Поповић, *нав. дело*, 84—85.
- ¹⁴ Прота Ст. М. Димитријевић, *Спаљивање моштију Светога Саве*, Братство XXVIII (Београд 1934), 156. Аутор је сматрао да се испод Владислављевог портрета у западном травеју налази гроб светог Саве и да је поклопац од његовог саркофага.
- ¹⁵ С. Радојчић, *нав. дело*, нап. 36, где је наведен оригинални део текста.
- ¹⁶ О Немањиним саркофагу у Студеници в.: Д. Поповић, *Гроб светог Симеона у Студеници*, 162. М. Чанак-Медић, *Једна претпоставка о Немањиним надгробним споменику*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 169.
- ¹⁷ Доментијан, *Живот Светог Саве* (превод Л. Мирковић), Београд 1988, 232.
- ¹⁸ Р. Маринковић, *Доментијанов опис преноса, моштију светога Саве из Трнова у Милешеву*, Милешева у историји српског народа (Београд 1987), 127.
- ¹⁹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, Београд 1988, 259.
- ²⁰ Савин ученик, *Служба преносу моштију светога Саве*, Србљак 1 (Београд 1970), 82.
- ²¹ И над његовим првим гробом у Трнову био је постављен „камен часни" — вероватно мермерни саркофаг. В.: Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 92.
- ²² С. Радојчић, *нав. дело*, 33.
- ²³ Доментијан, *нав. дело*, 232; Теодосије, *нав. дело*, 259.
- ²⁴ С. Радојчић, *нав. дело*, 33; Д. Поповић, *нав. дело*, 98.
- ²⁵ Р. Николић, је претпоставио да се гроб светог Саве налазио у североисточном углу спољне припрате. В. Р. Николић, *нав. дело*, 12—23. Чини се, ипак, да би његово место могло да буде у средини спољне припрате.